

YIL: 1952

SAYI: I

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından
üç ayda bir çıkarılır.

İSTANBUL 1952 — MİLLİ EĞİTİM BASİMEVİ

EL-HATÎB EL-BAĞDADÎ
VE
TAKYÛD AL-‘İLM ADLI ESERİ
AHMED ATEŞ

Hicretin V inci yüzyılı (XI inci yüzyıl), hadîs ilmi bakımından, *Kütüb-i sitte*'nin toplanıp, tedvin edildiği III. (X.) yüzyıl istisna edilirse, en parlak devirlerden biri sayılabilir. Bu ilmin en mühim şahsiyetlerinden olmak üzere sayılan Muhammed b. ‘Abd Allāh b. Muhammed al-Ḥākim al-Nīsābūrī (ölm. 405/1014)¹, al-Amīr ‘Alī b. Abī Naşr ‘Alī b. Hibat Allāh İbn Mākūlā (ölm. 487/1094)², *Ḥilyat al-avliyā*³ sâhibi Abū Nu‘aym Aḥmed b. ‘Abd Allāh al-İsfahānī (ölm. 430/1038)⁴, *Kitāb al-Sunan va ‘l-āşār* müellifi Abū Bakr Aḥmed b. al-Ḥusayn al-Bayhaḳī (ölm. 458/1066)⁵, İspanya’da, sahâbenin tercüme-i hâllerine dâir yazılmış en mühim eserlerden biri olan *al-İstī‘āb fī ma‘rifat al-aşhāb* müellifi Abū ‘Omar Yūsuf b. ‘Abd Allāh İbn ‘Abd al-Barr (ölm. 463/1071)⁶ ve aynı yılda ölmüş olan al-Ḥatîb al-Bağdādî⁷, hep bu asırda yetişmiş şahsiyetlerdir. Fakat bunlar arasında, hadîs ilminde, en yüksek mevkii şüphesiz, Şayḥ al-Mağrib (“batının pîri,”) olan İbn ‘Abd al-Barr’e mukabil, kendisine Şayḥ al-Maşriḳ (“doğunun pîri,”) unvanı verilen, muhaddisler divanını nihâyete erdiren son büyük muhaddis sayılan ve umûmî bir kanaate göre devrinin al-Dāraḳutnî’si olan al-Ḥatîb al-Bağdādî alır⁸.

El-Hatîb el-Bağdādî, tam adı ile, Abū Bakr Aḥmad b. ‘Alī b. Sābit b. Aḥmad al-Bağdādî, Bağdad’ın cenup tarafında büyük bir kasaba olan Darzicān’da⁸, doğmuştur. Bir çok kaynaklar, kendisine kadar varan bir rivâyet ile, doğum tarihi olarak, 392 yılının 24 cemâziyelâhır perşembe (31 Mayıs 1003) gü-

¹ Al-Subkî, *Ṭabaḳāt al-şāfi‘iyya al-kubrā*, c. III, 64—72; al-Zahabî, *Taḳrirat al-ḥuffāz*, c. III, Haydarabâd, 1334, s. 227—233; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (= GAL)*², c. I, 175; *Suppl.*, c. I, s. 276.

² Al-Zahabî, *Ṭabaḳāt*, c. IV, s. 2—5; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 435; *Suppl.*, c. I, s. 602.

³ Al-Subkî, *Ṭabaḳāt*, c. III, s. 7 v.d.; al-Zahabî, *Ṭabaḳāt*, c. III, s. 275—282; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 445; *Suppl.*, c. I, 616 v.d.

⁴ Al-Subkî, *Ṭabaḳāt*, c. I, s. 3 v.dd.; al-Zahabî, *Ṭabaḳāt*, c. III, s. 309—312; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 446; *Suppl.*, c. I, s. 618 v.d.

⁵ Al-Zahabî *Ṭabaḳāt*, c. III, s. 306—309; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 453 v.d.; *Suppl.*, c. I, s. 628.

⁶ Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 400; *Suppl.*, c. I, s. 562 v.dd.

⁷ Al-Subkî *Ṭabaḳāt*, c. III, s. 13 ve 14 aşağıda. İbn Ḥallikān, *Vafayāt al-‘ayān*, Kahire, 1299, c. I, s. 38 aşağıda; İbn ‘Asâkir, *al-Tārîḥ al-kabîr*, nşr. Abdülkadir Efendi Badrân, c. I, Şam, 1329, s. 398.

⁸ Bâzi menbalarda Darzancān (bk. msl. al-Subkî, *Ṭabaḳāt*, c. III, s. 12), bâzan Badriḥān (İbn ‘Asâkir, *mezḳûr yer*) şeklinde kaydedilen bu yer hakkında bk. Yâḳût al-Ḥamavî, *Mu‘cam al-buldân*, Kahire, 1324, c. IV, s. 52.

nünü gösterirler¹. Babası 'Alī b. Sābit hâfız idi ve Abū Hâfş al-Kattānī'den okumuştur². Kendisi bizzat oğlunu yetiştirmeye çalıştığı gibi, onu, dinî ilimleri, hadîs, kıraat ve fıkıh öğrenmeğe de teşvik etti. Ve henüz 11 yaşında iken, 403 (1013) senesinde, ona hadîs okuttu³. El-Hatîb, o zaman âdet olduğu vachile, muhtelif memleketlerde bulunan âlimleri görüp, onlardan istifâde etmek ve eserlerini rivâyet etmek için müsaade ("icāza,") almak üzere, çok küçük yaştan başlayarak, uzun seyâhatlere çıktı. Basra, Dinever ve Kûfe'ye gitti⁴. Basra'dan döndüğü zaman, henüz 20 yaşında iken, hadîs rivâyet etmeğe başlamış ve hocası Abu 'l-Kâsim al-Azhari, kendisinden rivâyetle, bâzı hadîsleri eserlerinde zikretmiştir⁵. Daha sonra bu seyâhatleri Nişapur'a kadar uzamıştır (424/1033'te)⁶. Menbalardan vâzih olarak anlaşılacakla beraber, her halde bu seyâhatinden sonra, devrinin en büyük, hadîs âlimi olan Abū Nu'aym al-İsfahānī'den hadîs okumak üzere, İsfahan'a gitmiştir. Abū Bakr al-Barķānī⁷. Ona Abū, Nu'aym'e verilmek üzere, bir mektup vermişti. O, bu mektupta, El-Hatîb'i ona tavsiye ediyor, sahasında kendisi gibi olanlardan hiç birinin ulaşamadığı bir dereceye erişmiş olduğunu, görüştüğü zaman, iyi ahlâkı ve hoş gidecek hususiyetleri bulunduğunu göreceğini söyledikten sonra, bir az yorucu da olsa, ona itina göstermesini ve onu yetiştirmesini tavsiye ediyordu⁸.

Zamanında hadîs ve fıkıh ilimlerinin en büyük merkezlerini ziyaret edip, oradaki âlimlerden okuyan ve onların eserleri ile eserlerinden parçaları rivâyet etmek için icâzet almış olan El-Hatîb, artık sahasında hakikaten olgunlaşmış bulunuyordu. Galiba İsfahan'dan dönüşünden sonra, 445/1053—1054 senesinde, Şam'dan geçerek veya bir müddet Şam'da kaldıktan sonra⁹, hacca gitti. Bu dinî farizeyi yerine getirdikten sonra, oradaki ikametinden istifade etmesini bildi. Aynı senede hacca gelmiş olan Abū 'Abd Allāh Muhammed b. Salāma al-Ķuzā'ī'den¹⁰, hadîs dinlemiş ve ezberlemiş olduğu gibi, zamanının en meşhur hadîs râvilerinden olan ve daha başka bir çok büyük âlimlere hadîs okutmuş bulunan Aĥmad al-Marvazī'nin kızı Karīma'den¹¹ de, beş gün içinde, *Şaĥîh al-Buĥārī*'yi okumuştur¹². Fakat o, genç yaşının bütün heyecanı ile, bilhassa üç dilekte bulunmuştu ki, bunlar onun ne kadar dindar ve ne kadar büyük bir ilmî ihtirasa sâhip olduğunu gös-

¹ Bk. al-Subkī, *Tabakāt, mezkûr yer*; al-Zahabī, *Tabakāt*, c. III, s. 313; Yâķût al-Ĥamavī, *İrşād al-arīb*, nşr. Aĥmad Farīd Rifā'ī, Kahire senesiz, c. IV, s. 16. Al-Ĥatîb al-Baĥdādī'nin en mufassal hâl tercümesi burada bulunmaktadır.

² İbn 'Asâkir, *mezkûr yer*.

³ Al-Subkī, *Tabakāt*, c. III, s. 12; al-Zahabī, *Tabakāt*, c. III, s. 313; İbn 'Asâkir, *mezkûr yer*.

⁴ Al-Subkī, *Tabakāt, göst. yer.*; Yâķût, *İrşād*, c. IV, s. 15.

⁵ Yâķût, *İrşād*, c. IV, s. 32.

⁶ Al-Subkī, *mezkûr yer*; Yâķût, *İrşād*, c. IV, s. 15.

⁷ Devrinin büyük fakih ve muhaddislerinden olan Abū Bakr Aĥmad b. Muhammed b. Aĥmad al-Barķānī (333—425/935—1034) için bk. al-Zahabī, *Tabakāt*, c. III, s. 359—362.

⁸ İbn 'Asâkir, c. I, s. 400; Yâķût, c. IV, s. 42 v.d.

⁹ Al-Zahabī, *Tabakāt*, c. III, s. 313; İbn 'Asâkir, c. I, s. 398.

¹⁰ *Uyûn al-ma'arif va funûn aĥbâr al-ĥalâ'ik* adlı muhtasar umumî bir tarih ile *Cavâhir kalim al-saniya* adlı hadîs mecmuasının toplayıcısı olup, 454/1062'de ölmüş olan bu âlim için bk. al-Subkī, c. III, s. 62; Brockelman, *GAL*, c. I, s. 343; *Suppl.*, c. I, s. 584 v.d.

¹¹ Ölm. 463/1071'de Mekke'de. Bk. İbn al-Aşir, *al-Kâmil fi 'l-târîh*, nşr. Tornberg, c. X, s. 47; Muhammed Zubayr al-Şiddikî, *al-Sayr al-ĥaşiş fi târîh tadvîn al-ĥadîs*, Haydarabad, 1358, s. 36 v.d.

¹² İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, c. VIII, Haydarabad, 1359, s. 265; Yâķût, *İrşād*, c. IV, s. 18; İbn 'Asâkir, *Tabiyîn kazib al-muftarî fi mâ nusiba ila 'l-İmâm Abi 'l-Ĥasan al-Aş'arî*, nşr. al-Ķudsî, Şam, 1307, s. 68.

termektedir. Kendisinden nakledildiğine göre, hac niyeti ile, Mekke'ye gittiği zaman, üç yudum zezem içmiş ve herbirinde Allahtan bir şey dilemiştir. Bunların birincisi, hadîs âlimleri usulü ile bir Bağdad tarihi yazmak, ikincisi Câmi-i Mansûr'da hadîs rivayet edip imlâ ettirmek, üçüncüsü de öldüğü zaman meşhur sûfi Bişr b. al-Hârîş al-Hâfî'nin türbesinde, onun yanına, defnedilmektir. İleri'de bu hâli-sâne dileklerin tahakkuk ettiği görülecektir².

Hac dönüşünde, Bağdada gelmiş ve toplamış olduğu geniş bilgiler sayesinde, zamanının o büyük âlimler şehrinde, pek çabuk tutunmuş görünüyor. Orada iki büyük hâmi buldu. Birincisi halife al-Ğā'im bi-Amr Allāh idi (hilâfet yılları 422 — 467/1031 — 1075). Bir gün, eline üzerinde halifenin «semâ» ı bulunan bir kitap geçti. Bunu yanına alıp, rivayet etmek üzere icâze istemek için, halifeye müracaat etti. Onun gibi büyük bir muhaddisin aynı hadîsleri başka yollarla rivayet edebileceğini düşünen halife, ona başka bir isteği olup-olmadığını sordurdu. O da Câmi-i Mansur'da hadîs okutmak istediğini söyledi ve bu isteği kabul olundu. El-Hatib, bu suretle, ilk dileğine nâil oldu³. İkinci hâmisi, aynı zamanda büyük bir fakih ve muhaddis olup Ra'îs al-Ru'sâ' diye tanınan Abu'l-Ğāsim 'Alî b. Husayn İbn Maslama idi⁴. Bu vezir, müşküllerini El-Hatib'e sorduğu gibi, Bağdad'daki vâizlerin de, vâizlerinde kullanmak üzere Peygamberden rivâyet edecekleri hadîsleri ona göstermelerini emretmişti. Onlar kendisine müracaat ederler, sahâh gördüklerinin kalmasını ve görmediklerinin çıkarılmasını söylediği zaman, dediğini kabûl ederlerdi⁵.

Bir gün, Hayberli bir yahudi Ra'îs al-Ru'sâ'ya müracaatla, Hazret-i 'Alî tarafından yazılmış olduğunu ve üzerinde sahâbenin şahadeti bulunduğunu söylediği Peygamberin ora halkını cizyeden muaf tuttuğuna dâir bir yazı getirdi. Vezir onu El-Hatib'e gösterdi. O kâğıdı tetkik eder-etmez, — «Sahtedir» dedi. Bunu neden anladığı sorulunca, — «Bu yazıda Mu'âviya'nin şahadeti var, o Mekke fethinde (h. 10) islâmiyeti kabul etmişti, halbuki Hayber h. 7 senesinde zaptedilmiştir. Bundan başka orada Sa'd b. Mu'âz'ın şahadeti var, halbuki o, h. 5'te Hendek muharebesinde ölmüştür» dedi⁶.

El-Hatib'in tedaris ve eser yazmakla geçirdiği bu zaman oldukça uzun sürdü. Fakat Bağdad'da siyasî nizamın bozulması ona da tesir etti. Ra'îs al-Ru'sâ' şifî Büveyh oğulları elinde bütün iktidarını kayberek, bir oyuncak mesâbesine düşmüş olan Abbâsî hilâfetini kurtarmak için, halifeyi yıldızları yeni parlayan, fakat parlak bir istikbal vaadeden sünnî Selçukluları Bağdad'a davet ettirmeğe çalıştı. Bundan dolayı, tabii olarak, Bağdad kumandanı olup, aslen Türk olan Abu'l-Hârîş Aslan al-Basâsîrî'nin düşmanlığını kazandı. Selçuklulardan Tuğrul Bey'in 477/1055'te Bağ-

¹ 227/841'de ölmüş büyük suffilerden biridir. Bk. al-Şa'rânî, *Tabakât*, c. I, s. 71; Lâmi'î, *Tarûma-i nafaḥât al-uns*, İstanbul, 1270, s. 102; Brockelmann, *Suppl.* c. I, s. 351.

² İbn al-Cavzî, *al-Muntazam*, c. VIII, s. 269; İbn 'Asâkir, *al-Târiḥ*, c. I, s. 399; al-Zahabî, *Tabakât*, c. III, s. 315; Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 16.

³ Al-Zahabî, *Tabakât*, c. III, s. 319; Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 16.

⁴ 437—450/1045—1058 yılları arasında Abbâsî halifesi al-Ğā'im'e vezirlik eden ve Basâsîrî tarafından, 450/1050 senesinde, türlü işkence ve hakaretler ile katledilmiş olan bu vezir için bk. İbn Tiktakâ, *al-Faḥrî*, nşr. Ahlwardt, s. 341 v.d., 364 v.dd.; fransızcaya tercüme: *Histoire des dynasties musulmanes*, trad. E. Amar, Paris, 1910, s. 508 v.dd.; İbn al-Asîr, *al-Kâmil*, nşr. Tornberg, c. IX, s. 443 ve tür. yer.; *İslâm Ansiklopedisi*, c. IV, s. 871.

⁵ Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 19.

⁶ Al-Subkî, c. III, s. 14; al-Zahabî, c. III, s. 317; Yâkût, c. IV, s. 18.

dad'a girmesi ile Basāsīrī kaçmış ve Abbāsī hilâfeti yeniden itibarını kazanmıştı. Fakat Tuğrul Bey'in oradan ayrılması üzerine, Basāsīrī, birçok gayr-i memnunları da etrafına toplayıp, Mısır Fâtımî halifeleri taraftarlığını güderek, Bağdad'ı zaptetmiş, ve vezir Ra'īs al-Ru'asā'yı öldürmüş (450/1058)¹ ve Abū Ya'īā al-Ḥanbalī'yi Bağdad kadısı tâyin etmişti². Hanbelîlerin düşmanlık gösterdiği tanınmış bir sünî âlim ve vezir Ra'īs al-Ru'asā'nın adamı olan El-Hatîb'in, Basāsīrī'nin hâkim ve bir hanbelînin kadı bulunduğu bir zamanda Bağdad'ta kalması âdeta delilik olurdu. Onun için, ilk önce saklandı, sonra Şam'a gibip oraya yerleşti³. Onun bu firarı 451/1059 senesinde, fakat herhalde Basāsīrī'nin öldürülmesinden önce olmalıdır⁴.

El-Hatîb, Şam'da 6 yıl kadar kaldı. Ve o zamana kadar yazmış olduğu eserleri, o vakitler aynı zamanda birer mektep olan camilerde, geniş bir dinleyici kütlesine okuttu⁵. Fakat şî'î Fâtımî halifelerine tâbi olan bu şehirde çok uzun müddet kalamazdı. Güzel bir gencin derslerine devam etmesi çirkin bir iftiraya uğramasına sebep oldu ve koyu bir râfızî olan Şam askerî valisi, bir gece yakalanıp öldürülmesini emretti⁶. Sünî olmasına rağmen emri yerine getirmeğe mecbur olan polis müdürü, adamları ile, onu yakaladı; fakat yolda şerif İbn Abî Ḥasan al-ʿAlavî'nin evinin önünden geçirdi ve el-Hatîb'e oraya girip, ona iltica etmesini söyledi. El-Hatîb'in ilticassını kabul eden şerif, vâlinin onu istemesi üzerine, onun meşhur bir âlim olduğunu, öldürüldüğü takdirde, diğer sünî müslüman şehirlerinde karışıklıklar çıkıp, bir çok şî'îlerin hayatına ve bir çok şî'î ziyaretgâhların yıkılmasına mal olacağını söyledi ve onun memleketten çıkarılmasını tavsiye etti. Bunu makûl gören vâli el-Hatîb'in Şam'dan çıkarılmasını emretti⁷.

Böylece, 457 yılı safer ayının sonlarına (1065 şubat başları) kadar devam eden⁸ Şam'daki ikametinden sonra, Sûr şehrine gitmeğe mecbûr kaldı. Onun bu son şehirdeki ikameti yine tedris ve ilmî mesaf ile geçti. Sûr câmiinde toplanan büyük bir kalabalık muntazaman onun tarihinden gayri eserlerini dinliyordu. Fakat el-Hatîb el-Bağdâdî galiba artık memleketini özlüyordu. Çünkü bir gün, bu kalabalıktan hayrete düşen birine, — "Mansûr câmiinde bir kaç kişi ile oturmağı buna tercih ederim," demişti⁹. O, buradaki ikameti esnasında, sık sık Kudüs'e gidip orayı ziyaret ederdi. Nihayet 462 (1070) senesinde, Trablusşam'a gitti. Oradan Haleb'e geçti. Fakat bu iki şehirde de uzun müddet kalmadı. Aynı yılın sonlarına doğru, Selçukluların yeniden gelmesi ile zâten tamamen sukûn ve asâyişe

¹ Muhammed Zahid al-Kavsarî, *Ta'nîb al-Ḥatîb*, Kahire, 1361, s. 10.

² 451/1059'da yine Tuğrul Bey'in adamları tarafından yakalanarak idam edilen bu şahıs için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul, 1942, s. 597, asıl kaynaklar orada gösterilmiştir.

³ İbn al-Cavzî, *al-Muntazam*, c. VIII, s. 266; Yâkût, *İrşād*, c. IV, s. 19.

⁴ Bu al-Ḥatîb'in Şam'a ikinci gelişidir. Ve bütün eserlerini burada okutmuştur. Bk. İbn 'Asâkir, *al-Tarih*, c. I, s. 398. Al-Ḥatîb de bizzat bu tarihi vermektedir. Bk. *Tarih Bağdad*, c. XIV, s. 447.

⁵ Yâkût, *İrşād*, c. IV, s. 15.

⁶ Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'ât al-zamân*, M. Zâhid al-Kavsarî, *Ta'nîb al-Ḥatîb*, Kahire, 1361, s. 12'den naklen. Burada, bu hâdise hakikaten vuku bulmuş gibi gösteriliyorsa da, hayatının umûmî hatları şimdiye kadar anlatılan al-Ḥatîb için bu çirkin iftira, ancak aleyhdarlarının düşmanlığının derecesini gösterebilir. İbn al-Cavzî, *al-Muntazam*'da ve diğer müellifler bu hâdiseden hiç bahsetmezler.

⁷ Al-Zahabî, c. III, s. 318; Yâkût, *İrşād*, c. IV, s. 34 v.d.

⁸ Al-Zahabî, *Ṭabaqât*, c. III, s. 318; Yâkût, *İrşād*, c. IV, s. 15

⁹ Yâkût, c. IV, s. 31.

kavuşmuş olan asıl memleketine, Bağdad'a, döndü. Bu sırada Bağdad hakkında yazmak istediği *Tārîh*'ini bitirmiş bulunuyordu. Memleketine dönüşünde emsâli arasında daimâ eşsiz ve şâyân-ı hayret bir eser olarak kalacak olan bu kitabını okutmağa başladı.

Muhaddisimiz artık yetmiş yaşında idi. Çok küçük yaştan başlayarak, bütün ömrü, sonuna kadar, yalnız eser yazmak ve tefris faaliyeti ile geçmişti. Arada siyâsî hadiseler de onun bu faaliyetine te'sir etmekten geri kalmamıştı. Onun için bu zamanda her halde çok yorgundu ve günlerinin nihayete ermek üzere olduğunu hissediyordu. 463 yılı ramazanının ortalarında (haziran başları 1071) hastalandı. O zaman elinde her halde zamanındaki bir çok âlimler için büyük sayılabilecek bir serveti ve güzel bir kütüphanesi vardı. Evlenmemiş olduğundan çocukları yoktu; mirasına sahip çıkacak bir akrabası da mevcut değildi. Bundan dolayı mirasının beytümâle kalması icâbediyordu. Halbuki onun ilim sahasında meslekdaşları olan manevî akrabaları vardı. Bunun için halife al-*Ḳā'im* Bi-Amr Allāh'a yazıp, — "Ben öldüğüm zaman malım beytümâle kalacak. Onu istediklerime dağıtmam için müsaade istiyorum," dedi. Al-*Ḳā'im* istediği müsaadeyi verince, onları hadîs âlimlerine dağıttı. Kütüphanesini, herkesin istifade edebilmesi şartı ile, Abu'l-Fa'zî b. Ḥayrûn'a bıraktı¹. Elbiselerinin de, sadaka olarak, dağıtılması ve kendisinin Bişr b. al-*Ḥārîş* al-*Ḥâfî* türbesine gömülmesini vasiyet etti². Böylece dünyadaki hesaplarını tasfiye eden al-*Ḥatîb* al-*Bağdâdî*, müsterih olarak, son yolculuğa hazırlanmış bulunuyordu. Zilhiccede (eylül 1071) hastalık şiddetlendi ve aynı ayın 7'sinde (5 eylül 1071) pazartesi günü sabahı öldü³.

Hadis âlimleri son vasiyetini yerine getirmek, onu Bişr al-*Ḥâfî*'nin yanına gömmek istediler. Halbuki Abū Bakr Aḥmad b. 'Alî al-*Ṭarşînî* orada kendisine bir yer hazırlamıştı. Her hafta oraya gelir, orada uyur ve Kur'an okurdu. El-*Ḥatîb*'in adamları, o yerin kendilerine verilmesini isteyince, bundan istinkâf etti. Fakat oğlu ona — "Bişr al-*Ḥâfî* sağ olsaydı ve sen onun yanında otururken, El-*Ḥatîb* gelse ve senden aşağıda otursaydı, buna râzı olur muydun?," dedi. Babası — "Hayır, kalkar, onu yerime oturturdum," cevabını verdi. Oğlu, — «Şimdide öyle olmalıdır» deyince, râzı olup, kendisine hazırladığı yere gömülmesine müsaade etti⁴. Bunun üzerine, Nizâmiye medresesi yanındaki hücrede bulunan cenazesi oradan alınıp, büyük bir kalabak ile, Mansûr câmiine götürüldü. Halk yolda — "Peygamberi müdafaa eden bu idi, Peygamberden naklen söylenen yalanları reddeden bu idi, Peygamberin hadîsini koruyan bu idi," diye bağınıyordu⁵. Cenazesini taşıyanlar arasında, Nizâmiye medresesinin fıkıh ve usûl müderrisi Abū İshâk al-*Şî-râzî* de bulunuyordu⁶.

¹ Bu kütüphane ondan oğlu al-Fa'zî'ye geçmiş ve onun evinin yanması ile yanmıştır. Bk. *Yâkût İrşâd*, c. IV, s. 27.

² İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 269 v.d.; Al-Zahabî, *Ṭabakât*, c. III, s. 320; İbn Ḥallikân, c. I, s. 33.

³ İbn 'Asâkir, *al-Tārîh*, c. I, s. 401; ayn. mll., *Tabyîn kazib al-muftarî*, s. 269 ve 270; İbn Ḥallikân, *göst. yer.*

⁴ İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, ayn. yer.; İbn 'Asâkir, *Tārîh*, c. I, s. 399; ondan naklen, *Yâkût*, c. IV, s. 17; al-Zahabî, *Ṭabakât*, c. III, s. 320 ve İbn Ḥallikân, *Vafayât*, c. I, s. 33. Bu son iki eserde mezar sâhibinin adı Abū Bakr b. Zahrâ al-*Şûfî* olarak gösterilmiştir.

⁵ İbn 'Asâkir, *Tabyîn*, s. 270; al-Zahabî, *göst. yer.*; *Yâkût*, *İrşâd*, c. IV, s. 45.

⁶ Selçukluların meşhur veziri Nizâm al-Mulk'ü Nizâmiye medresesini kurmağa ikna edip, hayatının sonuna kadar, orada müderrislik yapan *al-Muzahhab*, *al-Tanbîh* gibi sahasında eşsiz sayılan

El-Hatîb'in hayatı, görüldüğü üzere, sırf ilme vakfedilmiş bir hayattır. O ilmin icap ettirdiği kanaat, fedakârlık, feragat ve tevazua sahipti. Ömrünün sonunda hadîs âlimlerine dağıttığı büyük bir servetinin olması, kendisinin mala düşkün olmasından ileri gelmiş değildi. Hayatında bunun aksini gösteren bir vak'a her halde zikredilmeğe değer. İbn Abî Laylâ diye meşhur olan 'Omar al-Nasavî'nin anlattığına göre, bir gün, o Sûr'da El-Hatîb'in yanında otururken, oraya bir alevî gelmiş, zenginlerden birinin selâm söyleyerek, kendisine gönderdiği parayı vermeğe geldiğini söylemiş. El-Hatîb yüzünü buruşturarak, — «Ona ihtiyacım yok» dedi. Alevînin ona — «Adamların için sarfedersin», demesi üzerine, — «Ona söyle, o istediği adamlara versin», dedi. Alevî, paraları el-Hatîb'in seccadesi üzerine döktü ve 300 dinar olduğunu söyledi. El-Hatîb, kızgın bir halde, kalkıp seccadesini topladı ve parayı orada bıraktı. Alevî son derecede mahcup oldu¹. Böylece kimsenin yardım ve hediyesini kabûl etmiyen El-Hatîb, fakir ve kabiliyetli talebelerine yardım etmekten hoşlanırdı. Nitekim *Hamâsa* ve *Mu'allakât*'a yazdığı şerhler ile meşhur olan Abû Zakariyâ Yaḥyâ b. 'Alî al-Tabrîzî² hocası şâir Abu'l-'Alâ' al-Ma'arrî'nin ölümünden sonra, 456 (1064) senesinde, Şam'a gelmiş ve orada el-Hatîb'den hadis ve onun rivâyet ettiği edebî eserleri okumuştur³. Fakir olan al-Tabrîzî caminin minaresinde otururdu. El-Hatîb, onun yanına çıkar, — «kâğıt ve kalem almak üzere» deyip, onu gücendirmemeğe çalışarak, ona para verirdi. Derslerinde ise, tevazu ile, — «Sen benden rivâyet istiyorsun, ben de senden dirâyet isterim» derdi. Al-Tabrîzî kendisine edebî metinlerden yaptığı rivâyetlerde düzeltilecek bir şey gösterdimi, hemen düzeltirdi⁴. Başka menbalarda da bulunmakla beraber daha ziyade Yâkût al-Ḥamavî'nin *İrşâd al-arîb*'inde kaydedilmiş olan şiirlerine bakılacak olursa, el-Hatîb, aynı zamanda, oldukça iyi bir şâir idi⁵.

El-Hatîb, bu kadar meziyetlerine rağmen, bir takım insanların taarruzundan masun kalamamıştır. Onu tenkid edenler bilhassa hanbelîlerdir. Çünkü kendisi, evvelâ hanbelî olduğu halde, sonraları kelâm ilmi ve kelâm âlimleri lehinde olması sebebi ile, meslekdaşları onu tenkid etmişlerdi⁶. O da mezhebini değiştirip, Şafîî mezhebine geçti ve kelâm meselelerinde Abu'l-Ḥasan al-Aş'arî'nin taraftarı oldu. Bu hal akaid meselelerinde, tâbir câiz ise mantığa istinat ederek, fikir yürütmenin tamamıyla aleyhtarı olan hanbelîleri daha fazla kızdırdı ve açıkça teca-

eserlerin müellifi olan Abû İshâk İbrâhîm b. 'Alî al-Şirâzî al-Firûzâbâdî (393–474/1002–1083) için bk. İbn al-Ağîr, *al-Kâmil*, 472 yılı vukuatı; al-Subkî, *Ṭabaḳât*, c. III, s. 88–111; İbn al-İmâd, *Şazarât al-zahab*, c. III, s. 349–351; Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 387; *Suppl.*, c. I, s. 669; A. Talas, *La Madrasa Nizamiya et son histoire*, Paris, 1939, s. 50.

¹ Al-Subkî, *Ṭabaḳât*, c. III, s. 14; al-Zahabî, *Ṭabaḳât*, c. III, s. 315; Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 31.

² *Hamâsa*'nin şerhini meşhûr şâir Abu'l-'Alâ' al-Ma'arrî (ölm. 449/1057)'den okumak üzere memleketinden çıkıp, yürüyerek Ma'arra'ya kadar gelmiş ve 502'de ölmüş olan bu büyük dil ve edebiyat âlimi için bk. Yâkût *İrşâd*, *mezkûr nşr*, c. XX, s. 25–28; Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 331; *Suppl.*, I, s. 992.

³ Al-Tabrîzî'nin hadis tahsilinin Sûr şehrinde olduğu söyleyenler (Bk msl. *GAL*, *mezkûr yer* ve A. Talas, *mezkûr eser*, s. 71), onun bu tarihte, yukarıda görüldüğü üzere, Şam'da al-Ḥatîb'den aynı zamanda hadis okuduğunu nazarı itibâre almamışlardır Krş. Yâkût, *mezkûr eser*, c. XX, s. 26.

⁴ Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 26.

⁵ İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 267 ve Yâkût, c. IV, s. 36–41 ve 22–25.

⁶ Bk. msl. İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 267 v. d.; Yâkût, *İrşâd*, c. IV, s. 25, 26. Hatta hanbelî olan İbn al-Cavzî ile Sibṭ İbn al-Cavzî'de görülen açıkça aleyhdar ifâde bununla izah edilmelidir.

vüzde bulunmalarına sebep oldu. El-Hatîb de eserlerinde, hiç belli etmeden, türlü tarz ve vesileler ile, hanbelîleri tenkid etti. Bugün için hiç de mühim olmıyan bu telâkki, o zaman, çok mühim sayılmakta idi. Nitekim İsmâ'il b. Abi 'l-Fazl al-Kûmîsî, — «Taassublarının şiddetinden ve insaflarının azlığından dolayı büyük hadis râvilerinden üçünü sevmem» diyordu. «Bunlar al-Hâkim al-Nişâtûrî, Abû Nu'aym al-İsfahânî ve Abû Bakr al-Hatîb 'tir. Çünkü birincisi açıkça şî'î idi, diğer ikisi kelâm âlimleri ile Eş'arî taraftarı idiler¹» Bazılarına göre, hadis âlimlerinin ve râvilerinin kelâm ilmini kabul etmemeleri icabeder, zira bunun aleyhinde hadisler vardır. Hattâ İmâm Şâfi'î, daha ileri giderek, — «Kelâm âlimlerini katırlara bindirip dolastırmalı» derdi².

El-Hatîb, bilhassa *Târîh Bağdâd* adlı eserinde, İmâm-ı Âzam Abû Hanîfa'nin tercüme-i halini yazarken, onun aleyhinde olan söz ve fikirleri de nakletmiş olduğu için, birtakım hanefî âlimlerin de düşmanlığını kazanmıştır. Onun bu fikirlere, eserinde bu kadar yer vermesinin insafsızlık olduğu muhakkaktır, fakat Abû Hanîfa gibi müs'umanlığın en büyük ve en mühim mezhebini kuran bir şahsiyetin taraftarlarının çokluğu nispetinde, amansız düşmanları olacağını ve bunların İmâm-ı Âzam için her şeyi söylemekten çekinmeyeceklerini tasavvur ve kabul etmek, bugün, bu meseleden dolayı aynı insafsızlığı el-Hatîb için göstermemek lâzımdır³. Diğer taraftan el-Hatîb'in nakillerinin, hakikî bir tarihçi için, ne kadar kıymetli olduğunu söylemeğe hacet yoktur. Hiç bir büyük mezhep bânisi, yalnız taraftarlarından ve kendini takdir ve takip edenlerden mürekkep bir muhit içinde yetişmemiş ve yaşamamıştır. Onları büyülten veya büyüklüklerini meydana çıkaran bir cihet de aleyhtarları ile dolu olan böyle muhitlerdeki mücadeleleridir. Binaenaleyh mevzuubahis söz ve fikirler, bizce ve zannederim bir tarihçi için, Abû Hanîfa'nin kıymetini azaltmaz, bilâkis ne kadar büyük düşmanlıkları yendiğini gösterir ve bu bakımdan onun kıymetini, daha iyi ve kat'î olarak, isbat eder.

El-Hatîb el-Bagdâdî, zamanının bir çok ilimlerini okumuş ve her birinde ayrı ayrı derin bir vukûf kazanmıştı. İlk önce Kur'an, kıraat ilimlerini okumuş, sonra kadî Abu 'l-Tayyîb al-Tabarî, Abu 'l-Hasan al-Mahâmîlî'den fıkıh okumuştur. Fakat sonraları, daha ziyâde hadis ve tarih sâhasında⁴ kaldı. Bundan dolayı eserleri daha ziyâde bu iki sâha ile alâkadardır. Onun bu mevzûlarda yazdığı eserlerin mecmuu 56 olarak gösterilirse de⁵, muhtelif menbalarda verilen kitap adları, en çok gösteren menbada 36 tanedir. Bunların 23 tanesi bugüne kadar kalmış olup⁶, hepsi, eski âlimlerin de şahadet ettikleri gibi, kendi sâhalarında eşsiz ve umumi-

¹ Yâkût, *İrsâd*, c. IV, s. 26.

² İslâm'da fikir tarihi bakımından çok mühim olan bu meselenin, burada münakaşa edilip, bir neticeye bağlanmasına imkân yoktur. İleriki bir makalede onu ayrıca tetkik edebileceğimizi ümit ediyoruz.

³ Bir az ileride *Târîh Bağdâd* ile onun aleyhinde yazılmış eserler kısmına bk.

⁴ Bk. *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 265; İbn Hallikân, c. I, s. 32 v. d.

⁵ Bk. msl. *al-Muntaẓam*, c. VIII, s. 266; Yâkût, *İrsâd*, c. IV, s. 19—20. Yûsuf al-Aş, burada bir az daha yakından tetkik edilecek olan ve kendi neşrettiği *Takyîd al-İlm* adlı eserinin mukaddimesinde (bk. s. 4, not 1), bunların 112 olduğunu söylüyorsa da, kitapları saymadığı gibi, bu rakamın başka menbalarda zikredilip edilmediğinden de bahsetmiyor. Yalnız al-Zahabî (c. III, s. 316 v. d., Sam'ânî'den naklen) ve İbn Hallikân (*Vafayât*, c. I, s. 32) eserlerinin yüze yakın olduğunu söylerler.

⁶ Bk. Brockelmann, *GAL*², c. I, s. 400 v. d.; *Suppl.*, c. I, s. 562 v. d. ve krş. *İslâm Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul, 1949, s. 366 (al-Hatîb el-Bagdâdî maddesi, W. Marçais tarafından yazılmıştır).

yetle hadis âlimleri üslûbunun bir az soğukluk ve ağırlığına rağmen, fevkalâde çekici ve alâka uyandıran eserlerdir. Burada bunların ançak en mühimleri zikredilebilir.

1. *Tārîh Bağdād*. Müslümanlar arasında, şehir tarihçiliği islâmî ilim telâkkisine bağlı çok eski an'anesi olan bir ilim sâhasıdır. İslâm'da ilim, uzun müddet kitaplar vasıtası ile değil, daha ziyade şahıslardan şahıslara nakil ve rivâyet edilmek suretiyle devam ettirilir telâkkî edildiğinden¹, bilhassa hadisler rivâyet edilirken, şahısların tercüme-i hâli, bu rivâyet zincirinin tam ve sağlam olup-olmadığını anlamak bakımından mühimdir. Böyle kimseler de şehirlerde oturduklarından veya karşılaştıklarından şehirlerin tarihini yazmak, oralarda yetişmiş, yerleşmiş veya oralara uğramış âlimlerin tesbiti için çok faydalı ve lüzumludur. İşte bilhassa bu saik te'siri altında, bugün olduğu gibi, şehrin bir içtimâî bütün olup muayyen bir sâhada ve zaman içinde inkişafı ve değişmeleri bakımından değil, yukarıda izah edilen bakımlardan bir çok eserler yazılmıştır. Burada, misal olarak, yalnız bu makalede adları geçmiş olan büyük hadis âlimlerinden al-Hâkim'in *Tārîh Nisâbûr*'u², Abû Nu'aym al-İsfahânî'nin *Tārîh İsfahân*'ı zikredilebilir³.

Tārîh Bağdād da aynı nokta-i nazarla kaleme alınmış, fakat yazanın alâkası, verilen mâlûmatın çokluğu ve genişliği ile benzerlerini çok geride bırakmış olan bir eserdir. Burada Bağdād'ın kuruluşu, müslümanlar tarafından zaptı, muhtelif ârizaları, topoğrafyası ve kısaca tarihi anlatıldıktan sonra⁴, tercüme-i hal kısmı başlar. Peygambere hürmeten, evvelâ Muhammed adlı olan şahıslar, baba adlarının alfabe sırasına göre tertip edilmiştir. Bunları yine alfabe sırasına göre tertip edilmiş diğer tercüme-i haller takip eder. Hayatı yazılan şahıslar, yalnız çeşitli ilim sâhalarında çalışmış âlimler olmayıp, halfeler, hükümdarlar, vezîrler, kumandanlar, şâirler, kadılar, vâizler, rakkas ve rakkaseler, şarkıcılar v. s. gibi pek muhtelif mesleklere mensup kimselerdir. Tabîî eser dikkatle takip edilip okunacak olursa, orada hakikî bir Bağdad tarihi için fevkalâde mebzul ve mütenevvi mâlûmat bulunacağı, her bakımdan ve her sahâda bu eserden sonsuz bilgiler çıkarılacağı muhakkaktır. Bu eserde tercüme-i hali yazılmış olan şahısların sayısının 7831 olduğunu kaydetmek onun ehemmiyetini göstermeğe kâfidir.

Bir çok yazmaları bulunan bu eser⁵, Kahire'de, Dâr al-Kutub al-Mişriyya'de bulunan ve arada bir çok atlamalar mevcut olan⁶, bir yazmaya istinat edilerek, her biri takriben 500 sahifelik, 14 cilt halinde, 1349/1931'de Kahire'de basılmıştır.

Bu eser, bir az evvel bahsedildiği gibi, içinde bulunan İmâm-ı Âzâm Abû Hanîfa aleyhindeki sözler dolayısıyla, hanefî mezhebinden olan âlimler tarafından

¹ Bir az aşağıda *Takvîd al-ilm*'in tahliline bk.

² Maalesef, tam olarak, bugüne kadar gelememiş olan bu eserin arapça bir muhtasarından al-Halîfa al-Nisâbüri'nin hulâsa ederek farsçaya yaptığı bir tercüme vardır, bk. H. Ritter, *Philologica XIII: Arabische Handschriften in Anatolien und Istanbul, Oriens*, c. III, 1950, nr. 1 s. 70 v. d., bilhassa s. 72; Brockelmann, *Suppl.*, c. I, s. 277.

³ H. Dederling tarafından basılmıştır: *Geschichte İsbahâns*, c. 1—2, Leiden, 1931, 1934.

⁴ Bu kısım ayrıca basılmış olup, fransızcaya da tercüme edilmiştir: G. Salinan, *Introduction topographique à l'histoire de Bagdad d'Abû Bakr Ahmad b. Thâbit al-Khatib al-Baghdâdi*, Paris, 1924 (*Bibl. de l'École des Hautes Études*, 180).

⁵ İstanbul'da bulunanlar: Köprülü, nr. 1022—1026; Âşir Efendi, nr. 604—606; Nuruosmaniye, nr. 3093—3094; Damad İbrahim Paşa, nr. 889, Hakimoğlu Ali Paşa, nr. 693, 694. Bk. H. Ritter, *Orientalia I*, İstanbul, 1933 (*Istanbul Mitteilungen, Heft, I*), s. 67 v. dd.

⁶ Yüsf al-'Aş, *mezkr eser*, s. 3, not 5 ve H. Ritter, *Philologica VII, Der Islam*, c. XXI (1933), s. 85, not 2.

şiddetle tenkid edilmiştir. Bunların başında Eyyübî hükümdarlarından al-Malik al-Mu'azzam 'İsâ b. Abî Bakr b. Ayyüb (ölm. 624/1227)'un yazdığı *al-Sahm al-muşîb fi 'l-radd 'ala* (veya *fî kabid*) *al-Ḥaṭîb*'i gelir¹ ki, bu eser 1351 h.'de basılmıştır. Meşhur Calâl al-Dîn al-Suyûṭî de, eserleri arasında, al-Hatîb'e red mâhiyetinde olmak üzere, *al-Sahm al-muşîb fî naḥr al-Ḥaṭîb* adlı bir eser yazdığını kaydetmiştir². Nihayet, *Tārîḥ Bağdād*'ın basılması dolayısıyla, bu mesele yeniden canlanmış ve muhterem fakih ve muhaddis Muḥammed Zâhid al-Kavşarî de, *Ta'nîb al-Ḥaṭîb 'alâ mâ sâkahu fî t-rccumat Abî Ḥanîfa min al-akâzib* adlı bir eser yazarak³, onun naklettiği bütün yalan ve yanlış rivâyetleri birer birer ele almış ve çürütmüştür. Muhtelif eserlerde bilvesile yapılmış olan tenkitler de vardır ki, bunlar M. Zâhid al-Kavşarî'nin adı geçen eserinde gösterilmiştir.

2. *Kitâb şaraf aşḫâb al-ḥadîs*. İstanbul'da Âtîf Efendi kütüphanesinde (nr. 601) bir nüshası bulunan bu eser⁴, el-Hatîb el-Bağdâdî'nin Peygamberin kendisinden duyulan yeya görülenleri başkalarına bildirmeği teşviki ve ondan duyulanın nakledilmesininin faydalarını, bu hususta sahabe ve tabînin düşüncelerini, hadis eshabının şereflerini ve mevkilerinin yüksekliğini ilh. anlatmaktadır.

3. *al-Kifâya fî ma'rifat usûl al-ḥadîs*. Hadis ilmi usulünden bahseden henüz neşredilmemiş bir eser olup⁵, Feyzullah (nr. 501), Lâleli (nr. 387) ve Murad Molla (nr. 328) kütüphanelerinde el yazması nüshaları vardır.

4. *al-Muttafiḳ va 'l-muftariḳ*. Hadiste birbirine benzer şekilde görüldüğü halde, hakikatte birbiri ile alâka ve münasebeti olmayan isim ve nisbetler hakkında bir eserdir. Aranıp bulunması daha kolay olsun diye, isim ve nisbetler alfebe sırasına konulmuştur. İstanbul'da Umumî (nr. 1208) ve Feyzullah Efendi (nr. 1515) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır⁶.

5. *al-Asmâ' al-mubhama fi 'l-anbâ' al-muḥkama*. Mevzuları vazih olduğu halde, râvilerinin isim'eri müphem olan 171 hadisi ihtiva eder. Bir nüshası Feyzullah Efendi kütüphanesinde bulunmaktadır⁷.

6. *Al-Mu'tanaf takmilat al-Mu'talaf va 'l-muḥtalaf*. Adları ve nisbetleri bir birine benzediği halde birbirinden ayrı olan şahısları göstermek için meşhur *Kitab al-sunan* sahibi muhaddis Abu'l-Ḥasan 'Alî b. 'Omar al-Dâraḳutnî'nin *al-Muḥtalaf va 'l-mu'talaf* adlı eserini tamamlamak üzere kaleme alınmış bir eserdir⁸.

7. *Kitâb al-fikh va 'l-mutafaḳkih*. Usul-i fıkha dâir bir eser olup, yazma bir nüshası Köprülü kütüphanesinde (nr. 392) bulunmaktadır¹⁰.

¹ Kâtib Çelebi, *Kaşf al-zunûn*, nşr. M. Ş. Yalçkaya ve Rifat Bilge, c. II, İstanbul, 1943, s. 1010; *Fihrist Dâr al-Kutub al-Mişiya*, c. V, s. 221 ve Brockelmann, *Suppl.*, c.I, s. 652.

² *Kaşf al-zunûn*, göst. yer.

³ Kahire, 1361, büyük eb'adda 200 sahife. Eser hadis ve fıkıh sahasında tabahhurun şaheseri sayılabilir. Fakat mukaddimesinde (s. 12) müellifin al-Ḥaṭîb hakkında bir az daha insaflı olması beklenebilirdi.

⁴ Bk. H. Ritter, *mezkûr eser*, s. 71; M. Weisweiler, *Istanbul Handschriften zur arabischen Traditionsliteratur*, İstanbul, 1937 (*Bibliotheca Islamica*, 10), s. 196 v. d.

⁵ Bk. Weisweiler, *mezkûr eser*, s. 12 v. d.

⁶ Weisweiler, *mezkûr eser*, s. 168 v. d.; H. Ritter, *Der Islam*, c. XVII, s. 251.

⁷ Weisweiler, *mezkûr eser*, s. 94 v. d.

⁸ Ölm. 385/995, bk. al-Ḥaṭîb, *Tārîḥ Bağdād*, c. XII, s. 34—40 ve Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 165; *Suppl.*, c. I, s. 275. Diğer menbalar orada gösterilmiştir.

⁹ Bk. Brockelmann, *Suppl.*, c. I, s. 564, nr. 5.

¹⁰ H. Ritter, *mezkûr makale*, s. 71.

8. *Kitāb al-taṣfīl va ḥikāyat al-tuḥaylīyīn va aḥbārihim*. 1346'da Şam'da Hüsām al-Dīn tarafından basılmış olan küçük bir eserdir (basmada, küçük boyda, 106 sahife). Bir zamanlar Bağdad'da türemiş olan ve bir takım dalkavukluklar ile zenginlere intisap ederek, tufeyli bir şekilde yaşayan kimselerin hikâyeleri olup, bu hususta bir çok hadisler de rivayet edilmektedir.

9. *Kitāb al-Buḥalā*¹. Hasisliğin mahiyeti, kötülük ve zemminden bâhis olup, insanların bu kötü temayülden alıkoymak için Peygamberden varit olan hadisleri ve meşhur hasislerin hikâyelerini ihtiva eder¹.

10. *Takṣīd al-ilm*. İlmün, yani o zamanlarda tam ve hakikî mânası ile, yegâne ilim sayılan hadîsin ve her nevi bilginin, yazı ile kaydedilerek rivayet edilmesine dâir bir eserdir. Müteaddit el yazması nüshaları mevcuttur. Son zamanlarda muhterem dostumuz Yūsuf al-ʿAş, Şam'da Zâhiriye kütüphanesinde, 461 hicrîde bizzat el-Hatîb'e okunmuş ve üzerinde müteaddit yerlerde buna dâir onun kayıt ve imzası bulunan bir nüshası keşfedilerek bastırılmıştır: Al-Hatîb al-Bağdādî, *Takṣīd al-ilm. La Transmission écrite du hadith. Şaddarahu va ḥaḳḳaḳahu va ʿallaḳa ʿalayhi Yūsuf al-ʿAş*, Damas, 1949 (Institut Français de Damas), 27+198 s.

Eserin mevzu ve mahiyetini izah etmeden evvel, her bakımdan model denilebilecek kadar güzel basılmış olan bu neşir hakkında bir az bilgi vermek faydalı olacaktır: Neşir, iki kısımdan mürekkeptir. Giriş mahiyetinde olan birinci kısımda (s. 1—27), eserin haricî görünüşü izah edildikten sonra, «nakil» ve «akıl» ehlinin eser te'lifi hususundaki fikirleri belirtiliyor ve muayyen meseleler hakkında yazılmış olan monografilerin basılmasının lüzumuna işaret ediliyor (s. 2). Bunu müteakip, bir kaç sahifede, kitabın müellifi olan al-Hatîb al-Bağdādî'nin hayatı ve şahsiyeti, ilk menbalara istinat olunarak, tebarüz ettiriliyor (s. 2—5). Muhterem nâşir buradâ yalnız mâlûm kaynaklara bakmakla iktifa etmiyerek, henüz neşredilmemiş olan eserlerden de istifade etmiştir. Ancak şunu kaydetmek lâzımdır ki, burada al-Hatîb'in Şam'a ikinci gidişi yalnız hanbelîlerin tazyiki ile izah edilmek isteniyor. Yukarıda işaret edilen Basâsîrî hâdisesi göz önünde bulundurulursa, bunda yalnız Hanbelîlerin tesiri olması ihtimalinin imkânsız olacağı hemen görülecektir.

Bundan sonra, islâmiyetin ilk asrında, eser yazmak hususunda, belki daha ziyade aleyhinde olan mütedavil fikirler izah edilip, Peygamberin bir taraftan hadîsin kaydedilmesine mâni olması ile, diğer taraftan bunu teşvik etmesi hakkında rivayet edilen hadisler arasındaki tenakuzu izâle için, İbn Kṯayba (ölm. 276/889), al-Ḥasan b. ʿAbd al-Raḥmān al-Rāmḥurmuzî (ölm. 360/970'e doğru), Ḥamd b. Muḥammed al-Ḥatṭābî al-Bustî (ölm. 317/998) ve İbn ʿAbd al-Barr (ölm. 463/1071)'in fikirleri gösterilip, eserin içindeki bilgileri, üslûp ve başka bakımlardan, tahlil ediyor. Nihayet eserin ilim âlemindeki şöretinden bahsediliyor. Bu eseri, ilk önce Sprenger keşfederek, ona istinaden, *Origine and Progress of writing (Journal of the Asiatic Society of Bengal, c. XXV, s. 303—329)* adlı büyük bir makale yazmıştır; Goldziher de *Muhammedanische Studien*, Halle, 1890, c. II, s. 194 v. dd.'ında bu makaleden istifade ettiği gibi, ona yeni malzeme de ilâve etmiştir. Yūsuf al-ʿAş, bunlardan sonra, ilmin ve hadîsin yazı ile nakli meselesini yeniden ele alıyor ve bu husustaki muhtelif fikirleri, içtimâî ve tarihî zarûret ve ihtiyaçlar çerçeveleri içinde mütalâa ve izah ediyor (s. 17—22).

¹ Ch. Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*, London, 1894, s. 712 v.d.

Daha sonra, eserin nüshaları sayılarak, Şam'da Zâhiriye kütüphanesinde bulunan ve bu neşrin esasını teşkil eden nüsha mufassalan tavsif ediliyor. Bu nüsha baştan başa harekeli ve açık nesih ile müellifin talebesi Çayş b. 'Alî b. 'Abd al-Salâm al-Armanâzî (443—500 h.) tarafından, 461 h. senesinde yazılmış, müellifine okunmuş, ayrıca asıl nüsha ile de mukabele edilmiştir. Sonra 511 h. senesinde Abî Muhammed 'Abd Allâh b. Aḥmad al-Samarḳandî'nin önünde, içinde hanımların da bulunduğu bir çok kimseler tarafından okunmuştur. Bir neşir için bu kadar itinalı bir nüsha bulmak şansı her zaman bulunamaz. Ve böyle hallerde, nâşir, nüshayı olduğu gibi neşretmekle, vazifesini kâfi derecede yapmış sayılır. Fakat Yûsuf al-'Aş bu kadarla iktifa etmemiş, onu Berlin nüshası (bk. s. 27) ile de mukabele etmiştir.

Bundan sonra, asıl metin başlıyor. Burada, ayrıca, her hadîsin ve bazan her sözün bulunduğu diğer membalar ve bazan oradaki mâlûmatın hulâsa veya metinleri, büyük bir dikkat ve itina ile aranmış ve gösterilmiştir ki, bu da eserden istifadeyi fevkalâde kolaylaştırmaktadır. Hattâ daha etraflı çalışmak istiyecilere mükemmel istikametler gösterilmiştir, denilebilir. Eser, nihayet fihristlerle (s. 152—198) sona erer. Burada alfabetik yer ve insan has isimleri fihristi, şiirlerin kafiye fihristi ilh. bulunmaktadır. Bilhassa has isimler fihristinde, bahis mevzuu şahısların tam adları, meşhur adları gösterildiği gibi, biliniyorsa, doğum ve ölüm tarihleri de kaydedilmiştir.

Elhâsıl, bir cümle ile ifade etmek lâzımsa, Yûsuf al-'Aş, tenkitli bir neşrin bütün icaplarını yerine getirmekle iktifa etmemiş, dikkatli çalışması ve çok vâsi bilgisi ile, ileride bu sahada çalışacakların yollarını da açmış bulunmaktadır.

Eserin mevzu ve mahiyetine gelince, al-Ḥatîb bunu bize daha ilk satırlarda, gayet kısa ve açık olarak izah ediyor¹: İlmün muhafaza olunacağı iki yer vardır: biri kalbler (yani hâfıza), diğeri kitaplardır. Bir kimse hâfızasına güvenmezse, bilgisini yazı ile yazıp bukağılar «kaydeder» ki, bu *takyîd*'dir². Bu suretle insan unutmama ve diğer tehlikelerden kurtulmuş olur. Halbuki Peygamberden — «Benden *Kur'ân*'dan başka birşey yazmayınız, benden *Kur'ân*'dan başka bir şey yazmış olan onu imha etsin» meâlinde sahih bir hadis rivâyet edilmektedir. Selefler bu hadîsin zâhîrî mânasına bakıp, «ilm»i yazmamışlardır. Halbuki yine sehâbeden bazıları hadis yazmış oldukları gibi, hadis yazmağa da müsaade etmişlerdir. Al-Ḥatîb, bu eseri ile, yazmanın «mübah» ve «müstahab» olduğunu, mahzurlu ve mekruh olmadığını ispat etmek istemektedir.

Bunun için müellif, evvelâ aleyhte olan hadîsleri alıyor. Türlü yollar ile Abū Sa'îd Sa'd b. Mâlik al-Ḥudrî'ye (ölm. 74/693) varan, metninde ufak tefek farklar olmakla beraber, meâlî yukarıda kaydedilmiş bulunan hadîsi muhtelif sened ve şekilleri ile kaydediyor. Bundan başka yine aynı sehâbî, hadis yazmak için, Peygamberden müsaade istediği hâlde, Peygamber kabûl etmeyip, müsaade vermemiştir. Abū Hurayra (ölm. 59/679) de meâlen şöyle olan bir hadis rivâyet etmiş-

¹ Evvelâ lâalettayin bilgi, sonra en iyi bilgi olması bakımından, hadîs ilmi ve başka mânalarda kullanılmış ve nihayet bugünkü ilim mânasını almış olan bu kelimenin, karışık olmakla beraber oldukça esaslî bir tarihi için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, c. V, İstanbul, 1951, s. 973 v.d., (D. B. Macdonald'in makalesi). Burada verilen hulâsayı anlamak için ilmin yukarıda kaydedilen iki mânası her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

² Arapça *kyd* kökünden tef'îl vezninde bir masdar olan bu kelime, aslında «bukağılamak, bukağıya vurmak» demektir (bk. *Kamus tercümesi*, *kyd* maddesi ve İbn Manzûr, *Lisân al-'Arab*, aynı madde).

tir¹: — “Biz, hadis yazarken, Tanrı Elçisi çıka geldi ve dedi: — Bu yazdığımız nedir? Dedik: — Senden duyduğumuz hadisler. Dedi: — Tanrı kitabından başka bir kitap mı istiyorsunuz? Sizden evvelki halkları yalnız Tanrı kitabı ile berâber yazdıkları şeyler sapkınlığa sevketti. Abū Hurayra dedi, dedim: — Ey Tanrı Elçisi, senden hadîs rivâyet edelim mi? Dedi: — Evet, benden hadîs rivâyet ediniz, bunda bir cürüm yoktur. Bir kimse kasitle, bilerek, benden yalan bir şey naklederse, cehennem ateşinde otursun. Nihayet dördüncü bir hadis, Zayd b. Sâbit 'den (ölm. 45/665) gelmektedir: Zayd b. Sâbit, Mu'âviya 'nin yanına girmiş, Mu'âviya ondan hadîs sormuş ve bir kimseye yazmasını emretmiş. Bunun üzerine Zayd ona dedi: — “Tanrı Elçisi, bize kendi hadîsinden hiç bir şey yazmamamızı emretti.”² Başta Abū Sa'îd al-Hudrî olmak üzere, 'Abd Allâh b. Mas'ûd (ölm. 32/653), Abū Mûsa 'l-Aş'arî (ölm. 44/665), Abū Hurayra, 'Abd Allâh b. 'Abbâs (ölm. 68/688), 'Abd Allâh b. 'Omar (ölm. 73/692) gibi şehâbeler, muhtelif vesileler ile, hadis yazmak istememişler veya yazıldığını gördükleri kâğıtları tahrip etmişlerdir³. Aynı şey, tabiiinden de birçok kimseler tarafından yapılmıştır⁴.

Al-Haîb, bundan sonra, hadis yazılmasının neden dolayı istenmediğinin sebeplerini araştırıyor. Hulafâ-yı râşidinin ikincisi olan 'Omar 'den nakledilen bir rivâyet vaziyeti açıkça göstermektedir. 'Urva İbn al-Zubayr 'den nakledildiğine göre, 'Omar “sünen,”i yazmak istedi, Tanrı Elçisinin eshabı ile görüştü ve onlar kendisine yazmasını tavsiye ettiler. Bunun üzerine 'Omar bir ay müddetle istihare yaptı. Sonra karar verip dedi: — “Ben “sünen,”i yazmak istedim, sizden evvel kitaplar yazmış olan kavmi hatırladım. Onlar bu kitaplara düşkünlük gösterip, yüce Tanrının kitabını terk ettiler. Ben, Vallahi, Tanrı kitabını bir şey ile asla karıştırmam.”⁵ 'Abd Allâh b. Mas'ûd ile Abū Mûsa 'l-Aş'arî de aynı sebeple yazılmış sahifeleri imha etmişlerdir. Al-Haîb bunlardan şu neticeyi çıkarıyor⁶: İlk zamanlarda kitap yazılmasının menedilmesinin sebebi, onların *Kur'an* ile karışacağı veya halkı *Kur'an* 'dan alıkoyacağı korkusu idi. Bu da fakihlerin, yani âlimlerin azlığından ilerigeliyordu Halbuki şimdi (yâni V./XI. asırda), böyle bir tehlike artık bahis mevzuu olamaz. Aynı sebepler ile, hadisleri yazıp, iyice öğrendikten sonra, yazdıklarını imha edenler de vardı⁷. Bu gibi kimselerin bâzan ilmin liyakatsiz ellere düşmesinden korkarak böyle hareket ettikleri de vâki idi⁸.

Bütün bunların yanında, Peygamberin hadîs yazmağa müsaade ettiği de görülmüştür. Nitekim Abū Hurayra 'den nakledilen bir hadîse göre, bir kimse Peygamberin hadîsini duyar, onu ezberliyemez ve kendisine sorardı. O da ona rivâyet ederdi. Bu şahıs, Tanrı Elçisine hâfızasının azlığından şikâyette bulundu. Peygamber ona — “Sağ elinle hâfızana yardım et, yani hadîsi yaz, dedi⁹. Aynı meâlde bir hadis Anas b. Mâlik (ölm. 93/712) tarafından da rivâyet edilmiştir. Diğer taraftan 'Abd Allâh b. 'Amr b. al-'Âş (ölm. 58/678)'dan nakledilen bir hadis şu meâldedir: — “Ey Tanrı Elçisi ilmi kaydedeyim mi?”, dedi. — “Evet,.” Bundan

¹ *Metin*, s. 34.

² *Metin*, s. 35 v.d.

³ *Metin*, s. 36—44.

⁴ *Metin*, s. 45—48.

⁵ *Metin*, s. 49 v.d.

⁶ *Metin*, s. 57

⁷ *Metin*, s. 58—60.

⁸ *Metin*, s. 61—63.

⁹ *Metin*, s. 63 v.d.

başka *Kur'an* 'daki bir çok âyetler (msl. Sûrat al-Bakara, 282; Sûrat al-Şaffât, 157; Surat al-An'âm, 91) de yazmanın "vücûb"una delâlet etmektedir. Nihayet 'Abd Allâh b. 'Amr b. al-'Âş'ın hadis yazmak için Peygamberden müsaade istediğini ve onun müsaade ettiğini gösteren sahih hadisler vardır¹. Ve Atû Hurayya'den bunu te'kit eden bir söz nakledilmektedir: Abu Hurayra — "Peygamberin eshâbından 'Abd Allâh b. 'Amr'dan başka kimse benden çok hadis bilmezdi. Çünkü o yazmıştı ben yazmamıştım,"² derdi.

Al-Hatîb al-Bağdâdî, bundan sonraki kısa bir fasılda, Peygamberin Mekke'nin fethinde söylediği hutbenin Abû Şâh için yazılmasını emrettiğini göstermektedir. Buna, nâşirin gösterdiği gibi³, hemen bütün sahih hadis kitaplarında tesâdüf edilen bir hâdise de ilâve edilebilirdi: Peygamber, vefatı yaklaştığı zaman, vasiyetini yazmak istemişti.

Bundan sonraki fasıl⁴, sehâbenin "ilm,"i yazdığını ve yazılmasını emrettiğini rivâyet edenlere tahsis edilmiştir. Bu fasılda verilen bilgiler, hadis ve ilmin tesbiti hususunda onların takındığı tavrı göstermesi itibariyle, çok mühimdir. Anas b. Mâlik, Abû Bakr kendisi için Peygamberin izah ve beyân ettiği "sadaka faraizi,"ni yazdığını söylemiştir. Daha başka rivâyetlerden bu yazının Şumâma b. Anas'a geçtiği anlaşılmaktadır. 'Amr İbn Abî Sabra de 'Omar'in — "ilmi yazı ile kaydediniz," dediğini duymuştur. 'Alî'nin de, bu husustaki, başka sözleri arasında, bir de "ilmi kaydediniz ilmi kaydediniz," dediği rivâyet edilmiştir. 'Alî'nin oğlu al-Hasan, bir gün kendi çocukları ile kardeşinin çocuklarını toplayıp, onlara — "Ey oğullarım, siz halkın küçüklerisiniz, mümkündür ki, onların büyükleri olasınız. Bundan dolayı ilim öğreniniz. Ezberliyemiyenler onu yazsın," demiştir. Buna benzer fikirler 'Abd Allâh b. 'Abbâs, Anas b. Mâlik tarafından da beyân edilmiştir.

Sehâbelerin neslini tâkip eden tâbiine gelince, onlar arasında yazı ve ilmin yazılması lehinde olanlar pek çoktur ve hepsi al-Hatîb tarafından birer birer sayılmaktadır⁵. Bundan sonra, müellifimiz muhtelif kimselerin yazı hakkındaki sözlerini⁶ naklediyor. Nihayet yeni bir fasılda, kitabın muhtelif bakımlardan iyilikleri ve faydaları, çok kitap toplamak ve bunun faydaları⁷, kitabı sevenler ve yalnız onunla meşgul olup vakit geçirenler, böyle bir meşgalenin güzellik ve faydaları, arkadaşlarını bırakıp, onların yerine kitap ve okumayı kendilerine dost edinenler⁸ (bunlardan 'Abd Allâh b. 'Abd al-'Azîz al-'Omarî'nin "ölm. 184/800," şu sözünü kaydetmeden geçmek mümkün değildir: O, — Mezardan daha iyi vâiz, yalnızlıktan daha emin bir selâmet ve kitaptan daha iyi bir dost yoktur" demişti) ve son olarak ehli olmıyana kitap vermeyenlerden ve bu husustaki çeşitli fikirlerden bahsetmektedir. Görülüyor ki, bu son faslın müellifin asıl isbat etmek istediği gaye ile sıkı bir alâkası yoktur. Bununla beraber bu sahifelerde kitabın ehemmiyetini ve kitap sevgisini gösteren pek güzel fikirler bulunduğu gibi, islâm kültür tarihi bakımından da başka yerlerde bulunamayacak veya çok uzun araştırmalardan sonra bile ancak kısmen ele geçebilecek pek zengin malzeme toplanmış bulunmaktadır.

¹ *Metin*, s. 74—82.

² *Metin*, s. 82 v.d.

³ *Metin*, s. 81, not 183.

⁴ *Metin*, s. 87 v. d.

⁵ *Metin*, s. 99—113.

⁶ *Metin*, s. 114—116.

⁷ *Metin*, s. 136—138.

⁸ *Metin*, s. 142 v.d.